

Educația cavalerilor în Evul Mediu

Schiță comparativă între Occident și Bizanț

■ SILVIU PETRE

[Independent Researcher]

Abstract

The figure of the warrior-scholar remains a perennial object of study embodied during the Middle Ages by the literate knight (chevalier-lettré; ritter-gelehrter). The study dwells upon knightly education during Catholic West as well as in Byzantine cosmos. Far from the prejudice that the wielders of the sword narrowed their existence solely to serving their feudal masters and preparing for future conflicts, a vast, albeit not mainstream literature uncover deeper layers with regard to the life of martial nobility. Thus, a significant portion of it was product of culture and literacy, not only by accident but because growing state bureaucracies needed people capable to shoulder monarchies in the exercise of governance.

Keywords

knights; West; Byzantium; martial arts; literate-warrior; pronoia

Jocul semantic dintre swords și words, atât de drag lui Shakespeare și Hobbes în secolul XVII,¹ ca și originea etimologică a substantivului *stil* din latinescu *stilus* (ce desemna un obiect ascuțit de scriere) redau învecinarea lumii marțiale cu aceea a literelor. Chiar dacă universul practic al confruntării pare contrar activității intelectuale, bazate pe contemplație și sustragere din noianul evenimentelor, cele două domenii au numeroase puncte tangențiale.

În cele ce urmează vom prezenta sistemul de educație al clasei cavalerilor, punctând cu unele exemple concrete din epoca respectivă. Lumile alăturate spre descriere sunt Apusul catolic și Bizanțul.

Studiul de față se va concentra în speță pe secolele IX-XII, socotite a fi <mijlocul> Evului Mediu și intervalul în care trăsăturile generale ale epocii s-au cristalizat: pe plan intern este vorba despre statornicirea relațiilor de putere politico-economico-religioase, iar pe plan internațional de cristalizarea sistemului de formațiuni politice cu raporturile aferente dintre ele.

1 Pentru o zăbovire pe marginea unei istorii intelectuale care-i leagă pe William Shakespeare de Thomas Hobbes, a se vedea Nicholas Dungey, *Shakespeare and Hobbes Macbeth and the Fragility of Political Order*, (Sage, 2012)

Societatea medievală occidentală și simplissima diviziune a muncii

Imaginea încetățenită pe care omul contemporan o are asupra epocii medievale conține o diviziune tripartită a societății de atunci. Așadar, conform acestei logici, universul social era populat de trei categorii socio-profesionale: cei care se roagă și asigură activitatea intelectuală (oratores); cei care se luptă și apără (bellatores), sub ei aflându-se cei care asigură baza materială și muncesc (laboratores).²

Tabloul este unul aproximativ, granițele taxonomice dintre categorii fiind adesea încălcate. În ceea ce-i privește pe cavaleri, în ciuda imaginii superlativizate create de literatura romantică a secolului XIX și de cinematografia celui următor, aceștia nu reprezentau figuri de primă mână ale perioadei. Așa după cum afirmă istoricul francez Georges Duby, statutul purtătorilor de armă se rezuma mai degrabă la acela de vasal, de cele mai multe ori în slujba episcopului local care posedea atât prerogative spirituale cât și lumești, politico-administrative.³ Pe cale de consecință nici educația nu era la fel pentru categoriile mai sus implicate, cu precădere pentru primele două. Oratores se dedicau perfecționării calităților spiritului, iar bellatores celor trupești. Petrus Alfonsus (1062-1140) împarte domeniile de studiu în două categorii. În prima categorie intrau așa-numitele **arte liberale**: gramatica, retorica, dialectica, geometria, aritmetica, muzica și astronomia. În cea de-a doua cele șapte **arte cavaleriești**: călăria, înotul, tragerea cu arcul, escaladarea unei scări, turnirul, lupta cu sabia și, nu în cele din urmă, curtoazia (dans, bune maniere).⁴ Despre acestea ni se vorbește detaliat în lucrări precum: Johannes Rothe, *Oglinda cavalerilor* (1400); contele Baldassare Castiglione, *Curteanul* (1528); Henry Hexam, *Principiile artei războiului* (1639).⁵

Educația cavaleriească la nivel teoretic era în cel mai bun caz superficială. De la vârsta de șapte ani, copilul destinat să devină cavaler primea titlul de paj și era introdus în tainele scrisului dublate de normele creștine menite a-i asigura o conduită virtuoză mai târziu. La vârsta de 14 ani tânărul era înaintat în grad, devenit squire, valet, paj sau demouseau (masculinul de la demoiselle).⁶ Un squire avea rolul aghiotantului din timpurile moderne: servea la mesele cavalerilor, efectua diferite servicii personale superiorului căruia îi era desemnat și, nu în ultimul rând, lupta în bătălii. Rolul squirilor în operațiunile militare este documentat în romane precum *Kyng Horn*, viața lui Sir Ian Ipomydon ori scrierile lui Chaucer.⁷ Gradul complet de cavaler era considerat finalizat la vârsta de 21 de ani.⁸ Cursus honorum stabilea o ierarhie clară a rolurilor, astfel că la masa cavalerilor nu puteau sta decât cei care fuseseră admiși în cadrul ordinului, indiferent de gradul de rudenie cu cavalerii. Conform cronicii lui Paul Warnefridus, citat de Charles Mills (în prima parte a secolului XIX) fiii regilor lombarzi nu puteau sta la aceeași masă cu tații lor dacă

2 Marcus Baccega, *Social Mobility and Social Stratification in Hartmann von Aue's Der Arme Heinrich*, *Quaderni di Palazzo Serra* 22 (2013), 1-10

3 Georges Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1978/1982), 41 și *passim*

4 Robert J. Higgs, Michael Braswell, *An Unholy Alliance: The Sacred and the Modern Sports*, (Georgia: Mercer University Press, 2004), 142

5 Higgs, Braswell, *An Unholy Alliance*, 145

6 Vârsta aceea, considerată încă fragedă pentru standardele actuale reprezenta punctul de trecere de la copilărie la viața de tânăr adult în Evul Mediu. Vezi Ruth Mazo Karras, *From Boys to Men: Formations of Masculinity in Late Medieval Europe*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2003), 14

7 Charles Mills, *The History of Chivalry Or Knighthood and Its Times: In Two Volumes*, Volume 1, (Orme: Longman, Hurst, Rees, Brown and Green, 1825, 31-37, 90-91, 94, 117

8 Timothy Hall, *The Complete Idiot's Guide to the Middle Ages*, (Penguin Books, 2009), 85

nu primiseră în prealabil titlul de cavaler de vreun rege străin.⁹ Educația cavalerilor era în genere asumată de către particulari, de către castelele nobililor,¹⁰ dar au fost și cazuri când regalitatea s-a implicat activ în stipendierea procesului pedagogic și aceasta din rațiuni pragmatice. Dezvoltarea birocrăției în jurul instituției Coroanei cerea oameni instruiți care să poate conduce treburile publice. Garnitura administrativă era asigurată nu numai de către prelați dar și de persoane laice, unii dintre acestea fiind purtători de spadă.¹¹ Spre exemplu, cronicile medievale scoțiene vorbesc despre numele unui: Sir Gilbert Hay, bun cunoscător al limbii franceze, Thomas Boyd, earl de Arran; Sir John Ross de Montgrenan, avocat de succes pe timpul regelui James III; Sir David Lindsay, poet la curtea regelui James V.¹²

Față de acest ultim aspect- cultura lumii cavaleriești- Ruth Mazo Karras insistă cu precădere, sfătuindu-ne să privim cavalerii din punct de vedere psiho-antropologic, ca pe idealuri ale masculinității ce trăiau tensiunea dintre artele marțiale și curtenie. Mazo Karras prezintă cât de important era factorul feminin –doamna/domnița- pentru imaginarul acelor timpuri, întrucât ea conferea identitate și importanță. Abilitatea de a seduce și impresiona reprezentantele sexului frumos contribuia la stima cu care purtătorul de sabie era privit de ceilalți bărbați.¹³

II. Educație militară în Bizanț

Împărțirea Imperiului Roman la moartea lui Theodosius în ianuarie 395 a fost urmată de un deznodământ asimetric corespunzător fiecăre jumătăți. Răsăritul a păstrat cea mai mare parte a capacității imperiale, în timp ce jumătatea de Apus se va fragmenta până la dispariție în următoarele două generații de la împărțire. Veștejirea autorității imperiale în Roma a mers invers proporțional cu cimentarea forței Bisericii Catolice. Dacă în Apusul european postroman peisajul politic redă mai multe formule de conducere locale, unele dintre cu pretenții de a restaura tronul Cezarilor (vezi demersurile carolingian sau ottonian), dincolo de Balcani, Bizanțul a reușit să mențină via moștenirea antichității clasice sintetizând totodată influențele ulterioare.¹⁴ Începând cu lucrarea lui Edward Gibbon din secolul XVIII, Bizanțul a devenit asociat în imaginarul public cu declinul par excellence, tirania și corupția moravurilor. În ultimele decade, diferiți istorici, printre care și strategul american de origine română Edward Luttwak au căutat să reevalueze moștenirea bizantină insistând pe punctele forte ale acesteia.¹⁵ Mergând pe aceeași linie a reevaluării, britanicul Warren Treadgold enumeră longevitatea bizantină (1200 de ani!), gradul înalt de cultură și chiar caracterul moderat al împăraților, prin contrast cu figurile neroniene ale Romei antice sau chiar cu prejudecățile pe care ni le-am format noi, oamenii modernului.¹⁶

9 Mills, *The History of Chivalry*, 36

10 Mills, *The History of Chivalry*, 31

11 Katie Stevenson in Linda Clark (ed), *Identity and Insurgency in the Late Middle Ages*, Vol.6, (Woodbridge: The Boydell Press, 2006), 44

12 Clark, *Identity and Insurgency in Late Middle Ages*, 40-41

13 Karras, *From Boys to Men*, 26

14 Pentru persistența elementului roman până târziu a se vedea și Nicolae Iorga, *Istoria vieții bizantine. Imperiul și civilizația după izvoare*, (București: Editura Enciclopedică Română, 1974), 30-31 și *passim*

15 Edward N.Luttwak, *The virtual American Empire. War, faith, and power*, (New Brunswick: Transaction Publishers, 2009), 147-180

Edward N. Luttwak, „Take me back to Constantinopole”, *Foreign Policy*, 19 October, 2009

Edward Luttwak, „What would Byzantium do?”, *Prospect Magazine*, January 27, 2010

16 Warren Treadgold, „The Persistence of Byzantium”, *The Wilson Quarterly* (Autumn 1998)

Revenind la temă supusă studiului, dacă regatelor europene timpurii le-au trebuit mai multe secole până să reușească o consolidare a puterii centrale (aceasta fiind împărțită între rege și nobili), în Bizanț gradul de centralizare a fost mult mai dens. Și aici, ca și în Occidentul catolic, odată cu secolele X-XII, sub dinastia Comnenilor, se poate constata un accentuat proces de feudalizare suplimentat de dezvoltarea unei aristocrații latifundiare civil-militare. Aceasta s-a format prin acordarea de terenuri- *pronoia*, de aici și substantivul pronoiar.¹⁷ Simultan avem de-a face cu adoptarea pe scară largă a stilului catafractarilor, cavaleria grea de inspirație persană.¹⁸

Domnia Comnenilor permite o mobilizare socială, numeroși oameni de rând atingând poziții înalte ca urmare a cultivării meritocrației.¹⁹ (Procesul va continua și după 1204, ulterior cuceririi latine și fragmentării autorității imperiale.)²⁰ Scriitorii secolului XII, Theodor Prodromos și Nikeforos Bryennios au redactat numeroase panegirice ale pentru nobilii timpului care se distinseseră prin fapte de vitejie. Prodromos dedică un poem fratelui împăratului Manuel, Andronikos, prin care îl exaltă drept un ideal aristocratic ce presupunea o bună stăpânire a jocului cu mingea împreună cu abilități cinegetice și trasul cu arcul.²¹ Deci avem o aristocrație militară maturizată.

Influența occidentală nu trebuie exclusă, Cruciadele aducând ambele culturi în confluență.²² Ca atare nobilii bizantini au deprins practica turnirului, la fel ca și omologii lor catolici. Niketas Choniates descrie un turnir organizat de împăratul Manuel I în Antiochia, la scurt timp după cucerirea orașului în 1159.²³ Nici vânătoarea nu este neglijată. Împărați precum Vasile I Macedoneanul (867-886) sunt rememorați ca buni și vajnici discipoli ai pasiunii cinegetice. Ode ale vânătorii sunt scrise de cronicari precum Constantin Manases și Constantin Pantechnes.²⁴

Educația propriu-zisă se pare că era la mare preț și mai frecventă decât în Occidentul aceleași perioade. Arheologii au găsit numeroase texte redată în piatră la lemn, ceramică ori hârtie ce compuneau un peisaj bogat grafic, pentru a cita formula lui Catherine Holmes.²⁵ Limba primelor secole a continuat să fie latina,

17 Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1997), 157-162

18 Drept corolar al stabilității, „capul statului devenise respectat pentru capul unei familii” în cuvintele lui J.Lilie. Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, (Paris: Publication de la Sorbonne, 1990), 413

19 Alte interpretări menționează, dimpotrivă, o rigiditate socială accentuată pe fondul feudalizării. Lilie. Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance*, p.415

20 Așadar, în războiul civil din 1341-1347 ni se vorbește despre Manuel Tagaris, individ de origine umilă care escaladează cursul honorum grație abilităților sale marțiale. Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, (Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2011), 47

21 Aleksandr Petrovich Kazhdan, Annabel Jane Wharton, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, (London/Los Angeles: University of California Press, 1985), 104

22 Influența occidentală s-a accentuat după 1204 și a continuat pe tot parcursul perioadei târzii. Unul dintre efecte a fost angajarea de către împărații bizantini a cavalerilor apuseni- *kavallarios*, cărora li se dădeau feude-*pronoia*. Mark C. Bartusis, *The Kavallarioi of Byzantium, Speculum* 63 2 (Apr. 1988), 343-350. Un alt fenomen generalizat la scară europeană se referă la angajarea mercenarilor. În Imperiul Bizantin ca și în alte regate ale vremii, soldații plățiți se încetățeniseră în peisaj și multiplicau aspectul cosmopolit al locului (italieni, franci, englezi, catalani, vlahi, turci sau chiar bizantini). Pentru a-i denumi se folosea uneori formula „*hoi Rhomaion misthophoroi*”, denumire provenită de la salariul pe care îl primeau- *misthophora*. Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, 139-157

23 Kazhdan, Wharton, *Change in Byzantine Culture*, p.109

24 *Ibidem*, p.110. Un secol mai târziu, în jurul războiului civil din 1341-1347, scriitorul Manuel Philes îi dedică un panegiric lui Ioan Cantacuzinul, laudând știința militară și cinegetică a acestuia din urmă; propoziția „*ca un cavaler care își urmărește prada*” incapsulează un profil aristocratic cu nimic diferit de cel occidental. Savvas Kyriakidis, *op.cit.*, p.48

25 Catherine Holmes, *Political literacy in Paul Stephenson* (ed), *The Byzantine World*, (New York: Routledge, 2010), 131

Hartă 1: imperiile carolingian și bizantin împreună cu marele califat arab, 814 e.n.:

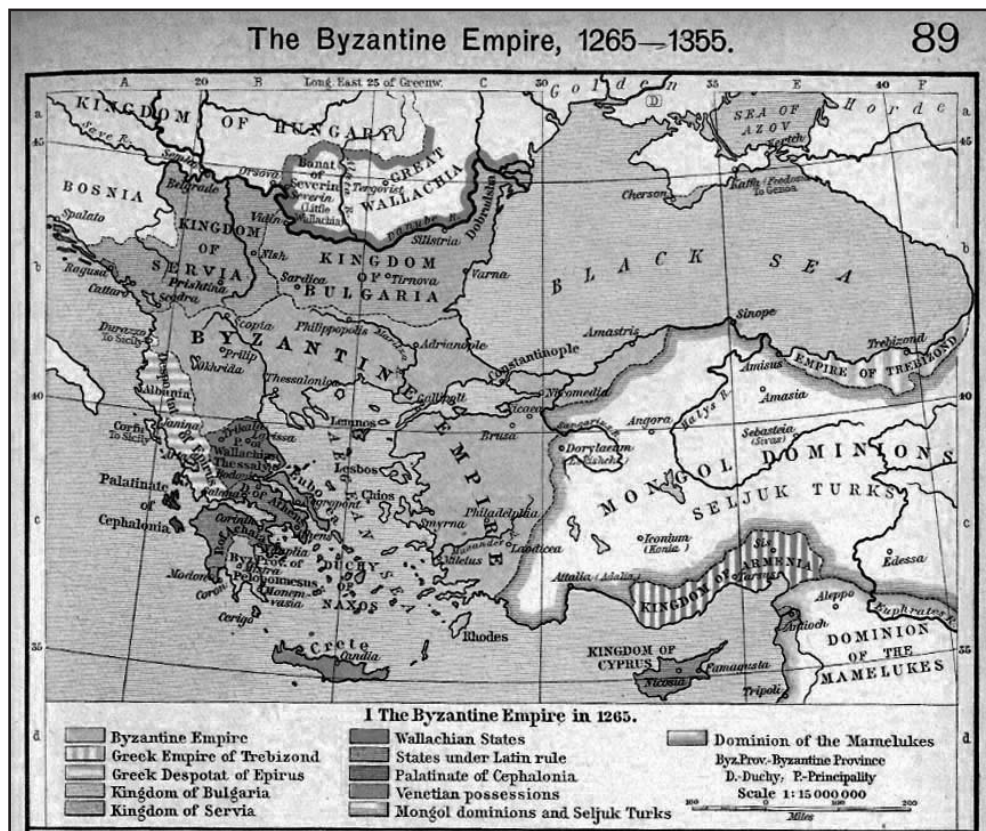
Sursa: http://www.emersonkent.com/map_archive/carolingian_byzantine_califate_814.htm

progresiv înlocuită de greacă, chiar dacă locuitorii Imperiului se simțeau în continuare romani- **romanoi**. Grosul educației era realizat de către particulari, statul având aici doar o implicare minimală. De abia cu Constantin al IX-lea se înregistrează un oarecare interes din partea autorităților pentru educația superioară.

Învățământul primar se derula de la șase-șapte până la unsprezece-doisprezece ani într-un cadru numit **propaideia**. Aceasta era deschis deopotrivă băieților și fetelor. Învățământul primilor ani presupunea scrisul și cititul, studiul textelor clasice și al lui Homer. Ulterior, de la 12 ani venea **paideia**, dura circa 6-7 ani și era condusă de către un maistor. Aici fetele erau mult mai rare. Maistorii se bazau pe elevii mai avansați (**ekkritoi**) care erau obligați să le predea celor mai mici. Fondul programei consta din trivium, adică: gramatică, poezie și retorică. Metoda de căpătâi este învățarea pe de rost. Unii dintre marii cărturari ca Leon Matematicianul în secolul IX și Mihail Psellos exercită meseria de maistor. Fondul programei consta din trivium, adică: gramatică, poezie și retorică. Metoda de căpătâi este învățarea pe de rost.²⁶ Scopul era acela de a crea cetățeni fideli care să poată popula funcțiile administrative și pe cele juridice.²⁷ Per total însă învățământul rămâne o meserie prost plăti-

26 Michel Kaplan, *Bizanț*, traducere Ioan Doru Brana, (București: Nemira, 2010), 327-330

27 Kazhdan, Wharton, *Change in Byzantine Culture*, 130

Sursa: http://www.emersonkent.com/map_archive/byzantine_1265.htm

tă și disprețuită, mai ales de către odraselele aristocrației, care și alcătuiesc grosul clientelei, după câte spune francez istoricul Michel Kaplan.²⁸

Tot în perioada Comnenă avem de-a face cu un declin al multor școli ca urmare a ascensiunii aristocrației militare menționate și mai sus. În ciuda dificultăților a *fi literat* era la mare preț printre cercurile înalte de la Constantinopol. Cărturari de mare ținută ai vremii precum Ioan Mauros, Mihail Psellos (aprox.1018-1070), Ioan Xiphilinos își mențineau privilegiile curtând grațiile mai marilor zilei.²⁹ Librăriile erau frecventate astfel că manuscrisele puteau fi achiziționate cu ușurință. Dacă în alte părți ale lumii scrisul era considerată o activitate subalternă, de rang inferior, aici clasele superioare, inclusiv împărații practicau caligrafia. Unii dintre practicanți posedau în preajmă un asistent numit *grammatikos*.³⁰

De o importanță specială pentru subiectul supus studiului sunt acele manuale militare bizantine care împachetau experiența de teren a diferiților comandanți. Încă din zorii evului bizantin datează *Taktikonul* și *Epitedeuma* lui Urbicius (epoca

28 Michel Kaplan, *Bizant*, 327-330

29 Kazhdan, Wharton, *Change in Byzantine Culture*, 120-124 și 127-131

30 Evelyn Patlagean, *Byzantium in the Tenth and Eleventh Centuries* in Phillippe Arias, Paul Veyne, Georges Duby (ed), *A history of private life: From pagan Rome to Byzantium*, Vol 1, (Harvard: First Harvard University Press, 1987/2003), 579

lui Anastatius, 491-518); din anii domniei lui Iustinian (527-565) îl avem pe Syrianus Magister, autorul lucrărilor *De peri strategikes*, *Rhetorica militares* și *Naumachiae*.³¹ Poate cel mai cunoscut dintre ele rămâne Strategikonul împăratului Mauritius (582-602), text preluat în panteonul universal al artei marțiale pe același raft cu Sun Tzu, Clausewitz, Joimini.³² Alte manuale de ducere a războiului au fost: *Constituțiile tactice* ale lui Leon VI (886-912); *Præcepta Militaria* a lui Nikephoros Phocas din 965; Despre bătălii a fratelui mai mare al aceluiași împărat, Leo (acesta din urmă strategos al themei Cappadochia); *Taktika* (scrisă undeva între 999-1007) a lui Nicephoros Ouranos, unul dintre generalii de prim rang ai împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Toate acestea se inspiră din luptele cu sarazinii și insistă asupra modului de dispunere a trupelor atât în bătălie cât și în timpul câmpării sau a interoperabilității dintre cavalerie și infanterie.³³

Remarci de final

Iluminismul ne-a schimbat vederile asupra trecutului și a operat o diviziune a muncii în ceea ce privește cercetările istoriografice. Astfel, ne-am obișnuit să vedem perioada ultimilor două sute de ani în tonuri optimiste, ca un progres continuu al științei și libertății umane, prin contrast cu barbaricul Ev Mediu, anotimp al barbariei, superstiției, ocultării religioase și fanatismului promovată de binomul Tron-Altar.

Reevaluarea moștenirii iluministe a reorientat și mersul istoriografiei în sensul adâncirii cunoștințelor despre timpurile medievale, citite acum mult mai nuanțat. În aceeași logică studiul de față și-a propus să aducă în prim-plan o tematică în mare parte restrânsă la gândirea de nișă și necunoscută publicului larg → anume preocupările intelectuale ale cavalerilor prin alăturarea tablourilor occidental-catolic și bizantin. Ca subșpeță, Bizanțul, experiment de marcă în sinteza civilizațiilor, nu și-a creat un halou de interes în cultura de masă globală, așa cum s-a întâmplat cu Antichitatea greco-romană mult mai solicitată de scenariștii hollywoodieni.

Pe plan prescriptiv, figura războinicului-educat (warrior-scholar; le chevalier lettré; ritter-gelehrter) se profilează ca un personaj peren, de la Tucidide și Xenophon, via Clausewitz, George Patton, de Gaulle, Andre Beaufré până la David Petraeus în zilele noastre. Lipsa unui orizont intelectual, ignorarea terenului sau a

31 Eysturliid Lee, W Coetzee Daniel, *Philosophers of War: The Evolution of History's Greatest Military Thinkers [2 Volumes]: The Evolution of History's Greatest Military Thinkers*, (Santa-Barbara, California, ABC-CLIO, 2013), 335-337

32 În privința identității autorului real sau a intervalului redactării există o întreagă polemică. Cel mai probabil se pare că acesta ar fi fost completat între 575-628, deci posibil chiar înainte ca Mauritius să acceadă la tron. Unii atribuie autoratul lui Urbikios, poet și amator tactician de pe vremea împăratului Anastasius I (491-518), dar George Dennis crede că este vorba despre o eroare de transcriere a numelor care s-a perpetuat. Alții atribuie textul lui Philippicus, general și cumnat al lui Mauritius. Strategikonul nu a fost copiat și reeditat de foarte multe ori, mai ales că între anii 650-800 producția de carte a scăzut în Imperiu. Cercetările au arătat că o copie a manualului de artă militară ar fi intrat în posesia lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959), apoi în aceea a lui Demetrios Laskaris Leontares, cel din urmă general și aghiotant al împăratului Manuel al II-lea Paleologul. În Occident primul editor al lui Mauritius a fost Johann Schefer din Strasbourg (1664). În România traducerea a apărut în 1970 sub îngrijirea lui H. Mihăiescu. George T. Dennis, *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984), pp.xvii-xx. Pentru o analiză mai în amănunt despre scrierea lui Mauricius a se vedea General (r) Corneliu Soare, *Gândirea militară*, prefață, general de corp de armată Dumitru Cioflină, (Prahova: Antet, an?), 31-53

33 Georgios Theotokis, „The Suare Fighting March of the Crusaders at the Battle of Ascalon (1999)” in Clifford J. Rogers, Kelly DeVries, John France (ed), *Journal of Medieval Military History*, XI, Boydell Press, Woodbridge, 2013, 57-72, esp. 63-64

datelor culturale în care se desfășoară operațiunile ca și a experiențelor trecute pot conduce spre consecințe funeste. Dificultățile întâlnite de trupele americane/NATO în punctele fierbinți ale Orientului Mijlociu ale ultimului deceniu de război contra terorismului ca și cascada de resurgențe islamice radicale demonstrează cât de imperativă este îngemănarea dintre spadă și condei pentru reușită.